

К 655.4

Н. В. Марціняк

Українська академія друкарства

**СТАН КНИГОРОЗПОВСЮДЖЕННЯ
В КОНТЕКСТІ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
(1946–1991 рр.)**

Розглядаються особливості функціонування системи книгорозповсюдження в Україні у другій половині ХХ століття. Подається коротка характеристика законодавчого забезпечення ефективного функціонування книготорговельних підприємств. Характеризуються основні форми і методи книжкової торгівлі.

Книга, книгорозповсюдження, книжкова культура, форми і методи книжкової торгівлі, читач

Книжкова культура як явище і складова частина історико-культурного процесу людства неодноразово ставала предметом теоретичного осмислення вчених. Феномен книжкової культури з різних позицій досліджували російські вчені В. Васильєв, В. Гульчинський, В. Добровольський, українські — О. Афонін, Г. Ковальчук та ін. Існує чимало дефініцій поняття «книжкова культура», та всі вони, зрештою, зводяться до простого і логічного твердження: книжкова культура складається з культури книги, культури книгорозповсюдження та культури читання. Своєю чергою, кожна з цих складових частин інтегрує в собі окремі чинники, сукупність яких і формує багатогранне явище книжкової культури.

Чи не найбільша увага вчених і спеціалістів-практиків у різні історичні періоди приділялась культурі книги. У цьому контексті слід згадати В. Барішкіна, В. Кравченко, О. Мільчина, В. Ляхова, Н. Черниш та ін. Проблеми культури читання розглядались у публікаціях О. Антоник, І. Баренбаума, М. Зубрицької, Ю. Мелентьєвої, С. Навродської та ін. Книгорозповсюдження у системі книжкової справи займає особливе місце, оскільки, завдяки йому реалізується соціальна функція книги. На нашу думку, стан системи книгорозповсюдження загалом та рівень культури книжкової торгівлі є визначальними ознаками формування культурного потенціалу суспільства. Водночас дослідження у цій царині, особливо у вказаному контексті, майже не проводяться.

Книжкова торгівля незалежної України, переживши період руйнації налагодженої системи книгорозповсюдження УРСР (початок якій поклав Указ Президента України від 05.03.1992 р. «Про ліквідацію обласних книготорговельних об'єднань і об'єднання Укркнига та комерціалізацію державного книгорозповсюдження»), перебуває на етапі становлення. Отож вивчення ретроспективи її розвитку дозволить використовувати досвід минулого, адаптуючи його до сучасних умов.

Спробуємо окреслити основні тенденції розвитку мережі книгорозповсюдження в Україні у другій половині ХХ ст. з позицій книжкової культури. Цей історичний період цікавий низкою об'єктивних причин: постійна увага та підтримка всіх галузей книжкової справи з боку державних органів влади, чітка система контролю за виконанням поставлених завдань, наявність налагодженої системи книговидання та книгорозповсюдження, престиж та популярність книги і читання в суспільстві.

Отже, визначений період характеризується централізованим керівництвом усіх сфер життя великої союзної країни. Книжкова справа як один із засобів опосередкованого впливу на формування переконань особистості і суспільства загалом займала особливе місце в суспільно-політичному житті держави. Це виявлялось у систематичному прийнятті законодавчих актів, які свідчать про належну увагу держави до розвитку книжкової торгівлі України та книжкової культури загалом.

Із прийняттям у 1949 р. Радою Міністрів УРСР постанови «Про утворення при Раді Міністрів УРСР Управління у справах поліграфічної промисловості, видавництв та книжкової торгівлі» (Укрполіграфвидаву) розпочався новий етап у розвитку книжкової торгівлі України. Укрполіграфвидав підпорядковувався відповідному всесоюзному управлінню — Головполіграфвидаву. У 1953 р. Укрполіграфвидав увійшов до складу Міністерства культури УРСР як дві окремі організації — Головне управління видавництв і поліграфічної промисловості та Головне управління книжкової торгівлі, що засвідчувало пильну увагу з боку держави до проблеми книгорозповсюдження. Належність Головполіграфвидаву саме до Міністерства культури ще раз підкреслює суспільне ставлення до книжкової справи як до культурної сфери.

На шляху книги до читача одним з найважливіших чинників, які впливають на рішення про покупку, є ціна видання. Отож для упорядкування цінової політики, а відтак доступності книжкової продукції для широкого кола споживачів Рада Міністрів СРСР і ЦК КПРС ухвалює постанову про зниження з 1 квітня 1952 р. цін на книги всіх попередніх років видання і про встановлення крайніх номінальних (роздрібних) цін на книги, що виходитимуть у світ після 1 квітня 1952 року. Згідно з цією постановою на книги центральних видавництв, що побачили світ до 1952 р., ціни знижувалися на 10 %, а на книги видавництв союзних і автономних республік та областей — на 30 %. Загалом по Укркниготоргу ціни знизилися приблизно на 18 %. Реалізація цих заходів стала потужним поштовхом до розвитку букіністичної торгівлі.

Наступним визначальним етапом у розвитку книжкової торгівлі радянської України стали 1956–1957 роки. У цей час торговельна мережа Укркниготоргу зосереджується лише в містах і промислових районах, що належали до сфери діяльності державної торгівлі, а книготоргівля в усіх сільських населених пунктах цілком покладається на споживчу кооперацію (Укоопспілку). Для керівництва книжковою торгівлею у складі Укоопспілки

створюється Управління книжкової торгівлі, а при облспоживспілках, відповідно, формуються відділи книжкової торгівлі та книжкові склади.

Інші постанови союзних та республіканських органів влади, що були схвалені наприкінці 50–60-х рр. ХХ ст., хоч і не мали суттєвого впливу на розвиток книготорговельної галузі, проте і надалі свідчили про постійну державну підтримку книготоргівлі як культурної сфери («Про стан та методи скорочення книжкової торгівлі», «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню культурно-просвітницької роботи серед трудящих Української РСР»).

Втілення в життя цих законодавчих актів сприяло формуванню в Україні потужної книготорговельної мережі, зорієнтованої на обслуговування широких мас населення, максимальне наближення книги до споживача. Станом на 1 січня 1950 р. вся мережа Укркниготоргу складалася з 540 магазинів і 266 кіосків, у тому числі в сільській місцевості 290 магазинів і 57 кіосків [11]. У 1962 р. в Україні налічувалось 2375 магазинів і 5891 кіоск [12]. На початку 1990-х рр. лише у системі Держкомвидаву УРСР налічувалось 1080 книгарень і 455 кіосків. Розповсюдженням літератури в цей період займалося також 458 кіосків Укоопспілки, 6712 кіосків ВО «Союздрук», 25 книгарень та кіосків спеціалізованої мережі «Академкнига», 25 — «Воєнкнига» та інші структури [14]. Збільшення кількості закладів книготоргівлі красномовно свідчить про швидкий розвиток системи книгопоширення, що відбувався в Україні у другій половині ХХ ст.; поліпшувалась і якісна сторона книготорговельної діяльності.

З 1957 р. починає стрімко розвиватися нова прогресивна форма книготоргівлі — безприлавкова. Метод самообслуговування дозволяв покупцям самостійно ознайомлюватися з виданнями і доставляти їх в місця розрахунків, а продавцям значно зменшував трудомісткість книготорговельних процесів. Популярними серед населення стали спеціалізовані книжкові магазини, які були максимально наближені до потенційних покупців. Активно діяла розвізна книготоргівля; розвивалися також інші позамагазинні форми книгорозповсюдження (місячники, тижні, дні книги, книжкові базари, виставки, автолавки, діяльність книгонош, продаж книг у шкільних кооперативах, на підприємствах, у поїздах, на пароплавах тощо).

Місячники, декади, тижні і дні книги, які були не лише ефективною позамагазинною формою книжкової торгівлі, а й дієвим засобом пропаганди книги та читання, проводились у двох напрямках. В одних випадках ці заходи охоплювали різноманітні кола читачів незалежно від освіти, спеціальності і віку, й асортимент літератури на них був представлений дуже широко, в інших — присвячувались окремим видам літератури й охоплювали визначену групу читачів (місячники науково-технічної книги, декади суспільно-політичної літератури, дні науково-атеїстичної, медичної та іншої книги).

Однією з найчастіше використовуваних форм масового розповсюдження книги у 1960-х рр. в Україні стали книжкові базари. Крім своєї основної мети, вони сприяли поліпшенню роботи стаціонарної книго-

торговельної мережі. Книжкові базари (універсальні чи тематичні) проводились як самостійні масові заходи, але найчастіше їх організовували у комплексі з іншими засобами пропаганди і розповсюдження книги (у межах проведення місячників, тижнів книги тощо).

Важливою ознакою книгорозповсюдження у 60-70-ті рр. ХХ ст. була активна участь громадськості. Форми участі книголюбів у поширенні літератури були різноманітні: ради сприяння книгопоширенню при книжкових магазинах, шефство комсомольських організацій, творча допомога письменницьких організацій, співдружність вчених, спеціалістів і новаторів виробництва з працівниками книжкової торгівлі тощо; особливе місце у системі книгопоширення займали громадські книгоноші.

Часто на підприємствах утворювалися так звані «кутки книги», де збиралися любителі літератури для обговорення переваг та недоліків нових видань, ознайомлення з тематичними планами та іншими інформаційними матеріалами про книги. У таких «кутках книги» читачі отримували передплатні видання і замовлені раніше книги.

Вищою формою громадського розповсюдження книг були народні книгарні, велика перевага яких полягала в тому, що вони розташовувалися безпосередньо на виробництві. Особливість народних книгарень у тому, що продавцями у них були звичайні книголюби, які працювали там за певним графіком на громадських засадах. Велику роль відігравали народні книгарні у сільській місцевості, де була ще недостатньо розвинута державна книготорговельна мережа.

Масовим явищем у 60-х рр. в Україні стало створення шкільних кооперативів «Юні друзі книги», які розповсюджують літературу серед учнів, вчителів і батьків. Для популяризації та узагальнення набутого досвіду Міністерство культури УРСР і ЦК ЛКСМУ систематично проводили конференції друзів книги.

Однією з форм книжкової торгівлі в Україні у другій половині ХХ ст. було розповсюдження літератури шляхом відправлення її покупцям за замовленнями поштою (система «Книга — поштою»). У районних і обласних центрах книготорги відкривали спеціальні магазини «Книга — поштою». При багатьох міських книжкових магазинах, особливо спеціалізованих, створювалися відділи «Ноти — поштою», «Географічні карти — поштою».

Постійна увага приділялася зміцненню матеріальної бази книжкової торгівлі в Україні, що виявлялося не лише у широкому будівництві нових приміщень книжкових магазинів, а й у встановленні в них зручного книготорговельного обладнання, використання спеціально обладнаних автомашин для продажу книг тощо.

Таким чином, у другій половині ХХ ст. завдяки державній підтримці, чи то тотальному контролю за розвитком усіх сфер соціально-економічного життя країни, книжкова торгівля в Україні стала самостійним сектором економіки. Попри тотальну ідеологізацію книжкової галузі безсумнівними є успіхи у

розбудові розгалуженої мережі книготорговель, здатної оперативно і швидко доставити багатфункціональну книгу до покупців, незалежно від їх статусу і місця проживання. Вищевисвітлені форми і методи здійснення книжкової торгівлі в Україні у 1946–1991 рр. безумовно, свідчать про належний рівень книжкової культури у цей період, для досягнення якого в умовах воєнного часу потрібно ще докласти чимало зусиль.

1. Антоник О. Культура читання як фундамент інформаційної культури особистості / О. Антоник // Національна книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 квітня 2009 р.). — Львів, 2009. — С. 8–12.
2. Афонин А. В. Книжная культура как общая характеристика книжного дела / А. В. Афонин // Книжная культура: Опыт прошлого и проблемы современности : материалы междунар. науч. конф. (Москва, сент. 2004 г.). — М., 2005. — С. 57–58.
3. Барыкин В. Е. Культура книги / В. Е. Барыкин // Книга : энциклопедия. — М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. — С. 354.
4. Васильев В. И. История книжной торговли как научное направление / В. И. Васильев // Книга : исслед. и материалы. — М. — Сб. 74. — С. 81–98.
5. Васильев В. И. Книга и книжная культура в годы войны. Война и общество / В. И. Васильев. — Кн. 1. — М., 2004. — 210 с.
6. Гнатюк Д. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки / Д. Гнатюк. — К. : Вид-во політ. літ. України, 1965. — 192 с.
7. Гульчинский В. И. Книжная культура и ее источники / В. И. Гульчинский // Шестая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения : тез. докл. — М., 1988. — С. 11–13.
8. Добровольский В. В. Книжная культура как научная категория / В. В. Добровольский // Книга и мировая цивилизация : материалы XI междунар. науч. конф. по пробл. книговедения : в 4 т. — М., 2004. — Т. 1. — С. 47–49.
9. Зібрання постанов Уряду УРСР. — К. : Вид-во політичної літератури України, 1982. — № 4. — 88 с.
10. Зубрицька М. Homo legens: Читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька — Львів : Літопис, 2004. — 352 с.
11. Книга и книжное дело в Украинской ССР: сб. док. и мат.: 1941–1984. — К. : Наукова думка, 1986. — 568 с.
12. Книга і друкарство на Україні / За ред. П. Попова. — К. : Наукова думка, 1964. — 314 с.
13. Кравченко В. Ф. Культура современной книги / В. Ф. Кравченко // Книга: исслед. и материалы. — М. — Сб. 52. — С. 74–90.
14. Сенченко М. Травневі події / М. Сенченко // Вісник Книжкової палати. — 2009. — № 5. — С. 1–2.
15. Социальная роль книги : сб. науч. тр. — К. : Наукова думка, 1987. — 160 с.
16. Теорія та історія радянської книги на Україні : зб. наук. пр. — К., 1983.
17. Цибульский Р. Книжная торговля в современном обществе / Р. Цибульский; пер. с пол. М. В. Арапова. — М. : Книга, 1982. — 216 с.

СОСТОЯНИЕ КНИГОРАСПРОСТРАНЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЫ УКРАИНЫ (1946–1991 гг.)

Рассматриваются особенности функционирования системы книготорговли в Украине во второй половине XX в. Дается короткая характеристика законодательного обеспечения эффективного функционирования книготорговых предприятий. Характеризуются основные формы и методы книжной торговли.

STATE OF DISTRIBUTION IN THE BOOK CULTURE CONTEXT OF UKRAINE (1946–1991)

The peculiarities of the book distribution system functioning in Ukraine in the second half of the XX century were considered. Brief description of the legislative support for the effective functioning of book selling enterprises was given. Basic forms and methods of bookselling in this period were described.

Стаття надійшла 04.10.10